

Strafrecht en literatuur

E. Claes*

1 Inleidend

In zijn bekende roman *Jij moet dansen op mijn graf* opent de Britse jeugdschrijver Aidan Chambers zijn verhaal met een zakelijk persbericht.¹ Een minderjarige wordt ter beschikking gesteld van de jeugdrechter wegens het plegen van het strafbaar feit van grafschennis. De betrokkene had tot twee maal toe het graf beschadigd van een jonge man die de week voordien was omgekomen in een motorongeluk. In het verdere verloop van de roman ontdekt de lezer dat de gepleegde feiten een geheim verbond verbergen. Twee adolescenten hebben hun wederzijdse vriendschap bezegeld met de belofte dat ze op elkaars graf zullen dansen als één van hen zou sterven. Net zoals het aanvangt, sluit het verhaal af met een persbericht waarin staat dat de feiten niet aan de minderjarige kunnen worden toegerekend wegens mentale stoornis op het moment van de feiten.

Door de originele en eigenzinnige structuur van Chambers roman wordt de lezer hier heel behendig en geruisloos met een soort van contrastervaring opgehadeld. Enerzijds verschijnt het recht er als een publiek discours waarin de feiten op neutrale en objectiverende wijze worden gedeut. Anderzijds is er de confrontatie met het uiterst genuanceerde, sterk evocatieve taalgebruik waarin de private en complexe belevingswereld wordt verbeeld tussen twee jongvolwassenen die in een turbulente vriendschapsrelatie zijn verwickeld geraakt.

Een dergelijke positie komt sterk overeen met de wijze waarop heel wat menswetenschappers denken over de verhouding tussen recht en literatuur en over de rol die genoemde wetenschappers voor het literaire in het recht zien weggelegd. Rechtsbeoefening, zo gaat het verhaal, heeft al te zeer de neiging zich in de abstractie te voltrekken. Rechters en juristen passen regels toe die blind zijn voor de concrete noden van het particuliere geval. Ze confronteren de burger met ondoorzichtige procedures en onbegrijpelijke bevoegdheidskwesties. Ze behandelen diezelfde burgers als abstracte, uniforme rechtssubjecten en niet als concrete, levende personen. Literatuur,

* Doctor-assistent aan het Centrum voor grondslagenonderzoek van het recht, Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Katholieke Universiteit Leuven.

1 A. Chambers, *Jij moet dansen op mijn graf*, Amsterdam: Querido 1992.

zo vervolgt datzelfde verhaal, moet het recht helpen opnieuw gevoelig te worden voor de complexiteit en de rijkdom van het concrete, voor het belang van het inventieve en informele handelen en tot slot voor het unieke, particuliere levensverhaal van elke individuele mens. Als antidotum tegen de kille rede van het recht zou de jurist zich kunnen laten inspireren door de levenswarmte van literatuur.

In deze bijdrage wens ik mij eigenlijk wat te distantiëren van de positie waarin Aidan Chambers zijn lezer dwingt. In nauwe samenhang met een ander literair voorbeeld, wordt een wat verfijnder beeld betracht over de meerwaarde en het belang van literatuur voor recht. Ik vertrek daarbij van een aantal fundamentele problemen uit het actuele strafrecht en probeer dan na te gaan wat een reflectie over literatuur, over het lezen en schrijven van romans, nu heel concreet te bieden heeft voor datzelfde strafrecht en strafrechtsdenken. De centrale stelling die ik zal ontwikkelen, sluit nauw aan bij en is in een belangrijk opzicht schatplichtig aan het gedachtegoed van M. Nussbaum. Kort gezegd gaat mijn stelling in tegen de gedachte dat de literaire ervaring, in haar concreetheid, een opponent zou zijn van het abstracte recht, van abstracte regels, rechten, abstracte beginselen en procedures. De tendens tot abstrahering in het recht en in een rechtsstaat is nauw verbonden met diepe menselijke intuïties en ervaringen die net in de literaire verbeelding tastbaar kunnen worden gemaakt. De abstracte dimensie van recht en de abstracte begripsvorming in het recht doen dus op zich geen afbreuk aan het concrete door literatuur geëvoceerde gevoelsleven. Ze zijn veeleer een antwoord op diepe gevoelens die met menselijke noden en verlangens verbonden zijn. In tegenstelling tot het klassieke verhaal van de menswetenschapper, komt deze stelling eigenlijk neer op een pleidooi voor begripsvorming in het recht, en dit niet ten koste van de literaire verbeelding, maar wel op grond en met behulp van diezelfde literaire verbeelding. 'Storytelling and literary imagining are not opposed to rational argument, but can provide essential ingredient in a rational argument', aldus M. Nussbaum.²

2 Kan literatuur het strafrecht redden?

Welke plaats kan een bezinning over literatuur worden toebedeeld in het recht en in de rechtswetenschap? De moeilijkheid van een dergelijke algemene vraagstelling is dat ze nooit adequaat kan worden beantwoord zon-

2 M. Nussbaum, *Poetic Justice. The Literary Imagination and Public Life*, Boston: Beacon Press 1995.

der een voorafgaandelijke bezinning over de meer praktische vraag welk soort van juridische problemen een benadering vanuit literatuur en reflectie over literatuur genegen zijn. In wat volgt wens ik kort een aantal oneffenheden te belichten uit het mij vertrouwde domein van het strafrecht. Het zijn oneffenheden die op veel maatschappelijke kritiek stoten en die mijns inziens niet vanuit de praktijk van het recht zelf kunnen worden weggestreken, maar om een benadering vanuit de literaire praktijk vragen.

Een belangrijke kritiek die sociale wetenschappers vaak uiten ten overstaan van het klassieke strafrecht komt hierop neer.³ Strafrecht, dat is het vertrekpunt van de kritiek, is een praktijk, een systeem dat enerzijds ingrijpende consequenties kan hebben op het dagelijkse leven van elke individuele burger, maar dat anderzijds bijzonder weinig rekening houdt met de manier waarop die burgers hun dagelijks leven duiden en er betekenis aan geven. Enkele voorbeelden kunnen dit uitgangspunt verduidelijken.

Een eerste illustratie betreft het destijds veel besproken vonnis van de Brugse correctionele rechtbank van 24 april 1997.⁴ De Brugse rechter moest zich daar uitspreken over de vraag wat nu juist humanitaire overwegingen zijn (art. 77 lid 2 Vreemdelingenwet), op grond waarvan een persoon die een illegale vreemdeling helpt in het land te verblijven, van strafrechtelijke veroordeling wordt uitgesloten. De Brugse rechter legde de wet hier zeer strikt uit. 'Humanitaire overwegingen', zo luidde diens interpretatie, 'hebben immers objectieve en controleerbare achtergronden en strekken anderzijds uitsluitend tot "voordeel" van één enkele partij, terwijl bij liefdes- of vriendschapsmotieven er steeds twee partijen, in casu zowel eerste als tweede beklaagden, voordelen putten.'⁵ De Brugse rechter ondersteunde deze restrictieve uitleg aan de hand van een onderzoek naar de wil van de wetgever. Bij de parlementaire besprekingen zou de Minister van Justitie de term 'humanitaire overwegingen' zelf zeer duidelijk restrictief beperkt hebben tot enkel sociale diensten en sociale werken.

Een tweede voorbeeld betreft het wat vreemde vonnis van de Brusselse correctionele rechter van 1999.⁶ De rechter werd hier geconfronteerd met een situatie waarin het slachtoffer, volgens haar getuigenis, aanvankelijk had ingestemd met seksuele betrekkingen, maar gedurende het seksuele spel met geweld en zonder er mee in te stemmen anaal gepenetreerd werd. Als gevolg daarvan liep het slachtoffer verwondingen op. De Brusselse rechter oordeelde dat er geen afwezigheid van toestemming was – en dus geen ver-

3 Ik heb me voor de reconstructie van deze kritiek grotendeels geïnspireerd op M. Ancel, *La défense sociale nouvelle. Un mouvement de politique criminelle humaniste*, Parijs: Cujas 1966.

4 Corr. Brugge 24 april 1997, Rev. dr. étr., 247 e.v.

5 Corr. Brugge 24 april 1997, Rev. dr. étr., 248.

6 Corr. Brussel 5 januari 1999, J.T. 1999, 627.

krachting in de zin van artikel 375 van het Belgisch Strafwetboek – vanuit de overweging dat er inzake verkrachting geen gradatie is in toestemming. Hij verwees daarbij naar een belangrijk rechtsdogmatisch werk van een gezaghebbend auteur.

De voorliggende gevallen tonen *langs de ene kant* heel scherp hoe ingrijpend de consequenties van een rechterlijke uitspraak in strafzaken voor de betrokken geschilpartijen zijn. Het antwoord op de vraag of in beide gevallen de gepleegde feiten al dan niet kwalificeerbaar zijn als een misdrijf naar Belgisch strafrecht, zal een enorme weerslag hebben op de wijze waarop het slachtoffer en de verdachte in de toekomst tegen het leven zullen aankijken. Valt het oordeel in het nadeel uit van de seksueel mishandelde vrouw dan weet zij zich niet als slachtoffer door de gemeenschap erkend. Valt het oordeel in het nadeel van de verdachte die uit liefde een illegale vreemdeling hulp verschaftte, dan zal zij in de toekomst met het zelfbeeld van een delinquent door het leven moeten gaan.

Langs de andere kant heeft de lezer van deze vonnissen weinig verbeeldingskracht nodig om in te zien hoe moeilijk het voor zowel het slachtoffer van gedwongen sodomie als voor de geliefde van de illegale vreemdeling is om zich te herkennen in de redelijkheid van de rechterlijke argumentatie. Zo bijvoorbeeld laten de overweging dat er inzake verkrachting geen graduele vorm van toestemming is, maar ook het dienovereenkomstig rechterlijk gebruik van begrippen als ‘verkrachting’ en ‘toestemming’, zich heel moeilijk afstemmen op de wijze waarop het slachtoffer zelf haar eigen gevoelens en het gedrag van de verdachte heeft ervaren. Zij voelt zich in die situatie verkracht, omdat ze brutaal en tegen haar wil werd gesodomiseerd. Het feit dat ze initieel heeft ingestemd met seksuele betrekkingen doet daar niets aan af. Daarnaast is de uitleg van de term ‘humanitaire overwegingen’ in artikel 77 lid 2 Vreemdelingenwet moeilijk te rijmen met de wijze waarop de geliefde van de illegale vreemdeling tegenover haar engagement voor haar vriend staat.

Van waar komt die kloof tussen de taal en de geplogenheden van het strafrecht, enerzijds, en de taal en de geplogenheden van het dagelijkse leven, anderzijds? Volgens sociale wetenschappers – en hier komen we bij de kern van hun rechtskritiek – is die afstand te wijten aan het abstracte karakter van het strafrecht. De begripsvorming in het strafrecht, in de strafwet zelf, maar vooral in de strafrechtsdogmatiek, is er verantwoordelijk voor dat burgers de zin van strafrechtelijke handelingen en beslissingen niet meer kunnen volgen. Wat – om het voorbeeld van daarnet te hernemen – het slachtoffer van een gewelddadige sodomie doet vervreemden van het strafrecht, is het zeer algemene niveau waarop de strafrechter één van de essentiële elementen van het misdrijf van verkrachting, zijnde het begrip ‘toestemming’ omschrijft en daarna, quasi-blindelings, toepast op het concrete geval.

Burgers daarentegen, zo gaat de diagnose, zijn niet gewoon elkaars handelen of niet-handelen in het licht van een abstract, vooraf omschreven begrip te beoordelen. Slachtoffers van seksuele gewelddaden komen niet tot het besluit dat ze verkracht zijn, na toepassing van het abstracte begrip '(afwezigheid van) toestemming'. In het dagelijkse leven – en slachtoffers van seksuele gewelddaden zijn daar een voorbeeld van – begrijpen mensen hun situatie en het handelen van anderen vaak onmiddellijk, vanuit een impliciete knowhow, vanuit een complex en impliciet web van verwachtingen dat zich, zoals in het geval van genoemde slachtoffers, laat samenvatten in het respect voor elkaars seksuele integriteit.

Vaak blijkt datzelfde web van verwachtingen in de confrontatie met een concreet geval erg diffuus te zijn en moet het in het licht van een dergelijk concreet geval verfijnd worden. Een mooi voorbeeld daarvan is het Belgische cassatiearrest van 6 januari 1998 dat betrekking had op zware SM-praktijken.⁷ In deze casus was het niet helemaal duidelijk of de betrokkenen in het SM-spel elkaars seksuele integriteit respecteerden, dan wel dat, door het risico van ernstige en blijvende letsels, de eerbiediging van de fysieke integriteit van één van hen op het spel stond. Ook hier lijkt de kritiek van sociale wetenschappers op te gaan hoezeer abstractie belet dat de wereld van het strafrecht en die van de burgers elkaar kunnen ontmoeten. De delictomschrijving van slagen en verwondingen, zoals geformuleerd in artikel 392 en 398 van het Belgisch Strafwetboek, wordt door de verdachte als veel te algemeen ervaren om bijvoorbeeld zomaar blindelings op die concrete geschilcontext van SM-praktijken te worden toegepast. De weerstand van de burgers tegen het strafrecht ligt met andere woorden vooral in de *contextonverschilligheid* van de door rechters en juristen gehanteerde begrippentaal, terwijl de concrete context waarin burgers zich geplaatst weten, vaak weerstand biedt aan de toepassing van die begrippen. Zo biedt de context van SM-praktijken duidelijk weerstand aan een blindelings kwalificatie onder de term 'slagen en verwondingen'. Het gebruik van die term blijkt minstens een reductie van de complexiteit van de te beoordelen context uit te maken.

Als antwoord op deze kritiek van de sociale wetenschapper zullen juristen, penalisten en magistraten vaak teruggrijpen naar enkele grondgedachten die het klassieke strafrecht inspireren. Dat de strafrechter verplicht is om zich te houden aan de voorafbestaande abstracte inhoud van een strafwet, en die moet toepassen, indien de feiten onder de strafwet vallen, vloeit voor hen hoofdzakelijk voort uit het *legaliteitsbeginsel*. Met de verwijzing naar het legaliteitsbeginsel bedoelen zij onder meer dat het enkel aan de parle-

7 Cass. 6 januari 1998, Rechtskundig Weekblad 1998-99, 290.

mentaire wetgever is om vooraf te omschrijven welke type gedragingen strafbaar zijn. Enkel de wetgever bepaalt bijvoorbeeld vooraf welke gedragingen als verkrachting of illegale hulp aan vreemdelingen worden beschouwd en met een welbepaalde straf zullen worden gesanctioneerd. De strafrechter moet het door de wetgever vastgelegde bereik van de strafwet respecteren. Zo bijvoorbeeld zou de terughoudendheid van de Brugse rechter om de geliefde van de illegale vreemdeling buiten het bereik van de strafwet te plaatsen, ingegeven zijn door respect voor de wil van de wetgever zoals deze tot uiting komt in de voorbereidende werken. Of, toegespitst op het geval van sodomie, zou de terughoudendheid van de Brusselse correctionele rechter om de voorliggende feiten als verkrachting te kwalificeren, kunnen worden gereconstrueerd vanuit de vrees het bereik van de strafbaarstelling van verkrachting uit te breiden voorbij de wil van de wetgever. Een dergelijke terughoudendheid en vrees zijn volgens penalisten in het belang van de burgers, want anders dreigt het optreden van de strafrechter te weinig democratische legitimiteit te bevatten en onvoorspelbaar te worden. De strafrechter is met andere woorden onderworpen aan het legaliteitsbeginsel om zijn interpretatiearbeid een sterke *democratische* legitimatie te geven en *zo voorspelbaar mogelijk* te maken. Voor wat dat laatste betreft, zo vervolgt de repliek, kunnen burgers dan precies op voorhand inschatten waar de grens tussen geoorloofd en niet geoorloofd (niet)handelen ligt.

Sociale wetenschappers zien in deze repliek echter veeleer een bevestiging en zelfs een versterking van hun kritiek. Om het belang van het gebruik van abstracte, vooraf gedefinieerde begrippen, zoals 'humanitaire overwegingen', 'afwezigheid van toestemming', 'slagen en verwondingen' te legitimeren doen penalisten beroep op het voor de burger nog abstracter begrip 'legaliteit' dat zij op een even contextonverschillige wijze op de feiten van het geschil van toepassing verklaren. Zo bijvoorbeeld heeft de geliefde van de illegale vreemdeling er geen boodschap aan dat de strafrechter uit loyaliteit voor het legaliteitsbeginsel, haar door liefde gedreven hulp kwalificeert als een misdrijf overeenkomstig artikel 77 Vreemdelingenwet. En ook de vrouw die slachtoffer werd van gedwongen sodomie is niet gebaat met het feit dat de strafrechter uit loyaliteit ten aanzien van het legaliteitsbeginsel besliste een graduele (afwezigheid van) toestemming buiten het bereik van de wettelijke strafbaarstelling van verkrachting te plaatsen.

Minstens even belangrijk is dat een scherpe analyse van deze juridische repliek sociale wetenschappers in de gelegenheid brengt om hun diagnose van het strafrecht, en aldus de verklaring van de kloof tussen burger en strafrechtsbedeling nog wat verder te verfijnen. Het blijkt nu immers dat niet alleen de abstractie van delictsomschrijvingen en een beginsel zoals legaliteit aan de oorsprong liggen van genoemde kloof, maar ook *de absolute waarde* die wordt gehecht aan zo'n beginsel als dat van legaliteit. Juristen

vinden dat de strafrechter zich – gelet op het risico van onvoorspelbare oordeelsvorming en zo dus in het belang van de verdachte – moet onthouden van het concreet invullen van de term ‘opzettelijke slagen en verwondingen’, zoals vervat in artikel 392 en 398 van het Belgisch Strafwetboek. Maar de betrokkenen in het SM-spel die van de strafbare feiten van opzettelijke slagen en verwondingen beschuldigd worden, vragen niet liever dat de strafrechter afwijkt van dat abstracte legaliteitsbeginsel. Die betrokkenen vragen niet liever dat de strafrechter in confrontatie met het concrete geval nagaat onder welke concrete voorwaarden er al dan niet sprake is van opzettelijke slagen en verwondingen. Integendeel, voor de verdachten wordt het strafrecht onherkenbaar, wanneer de waarde van dit beginsel van legaliteit wordt verabsoluteerd.

Als sociale wetenschappers het bij het rechte eind hebben, dan ligt één van de belangrijkste tekortkomingen van het strafrecht in zijn gehechtheid aan een abstract en al te zeer om zichzelf gewaardeerd begrippenkader. Die gehechtheid maakt dat het strafrecht contextonverschillig en daardoor onherkenbaar is geworden voor de rechtstreeks betrokkenen, voor de burger, maar ook voor de strafrechtelijke overheden zelf. Deze diagnose, hoewel ze op het eerste gezicht vrij overtuigend overkomt, blijft echter vooral onder penalisten op grote weerstand stuiten. Penalisten blijven nog steeds volhouden dat de abstractie en de eigen finaliteit van recht waardevol zijn. Ze zitten nu wel met een hogere bewijslast. Immers, de kritiek van de sociologen dwingt hen, *ten eerste*, om aan te tonen dat abstracte begripsvorming in het recht waardevol is, zonder dat een dergelijke abstractie tot contextonverschilligheid hoeft te leiden. Penalisten moeten, *ten tweede*, ook aantonen dat juridische begrippen een waarde op zich hebben, maar dat het gebruik ervan toch niet contextonverschillig is.

Probleem is echter dat juristen en rechtswetenschappers vanuit zichzelf moeilijk die verhoogde legitimatieplicht kunnen waarmaken. Rechtswetenschap is aangewezen op een ander type van niet-juridisch weten dat op één of ander manier kan verduidelijken hoe abstracte begrippen uit het strafrecht en hun inherente waarde uiteindelijk toch niet zo vreemd zijn aan de dagelijkse taal en de daarin vervlochten idealen van waaruit burgers hun problemen proberen te duiden en begrijpen. Rechtswetenschap is ook aangewezen op een alternatieve, benadering die helpt een bepaalde denktrant in het recht uit de sfeer van de juridische techniciteit te lichten en het in het verlengde te plaatsen van de taal en de ervaringswereld van de gewone burger. De ideale kandidaat voor zo'n opdracht lijkt mij een literatuurwetenschappelijke benadering te zijn, één die zich op wetenschappelijk verantwoorde wijze bezint over de eigenheid van literatuur, over het specifieke proces van lezen en schrijven van romans.

3 Enkele inzichten in de eigenheid van de literaire verbeelding

In welke mate helpen literatuur en het lezen van romans, ons enig zicht te krijgen op de waarde van begripsvorming en dogmatisering in het strafrecht? Concentreren we ons eens opnieuw op het hierboven reeds vernoemde legaliteitsbeginsel in het strafrecht. Als de kritiek van de sociale wetenschappers steek houdt, dan ligt de loyaliteit ten aanzien van de inherente waarde van dit beginsel, alsook het uiterst abstracte karakter van dit beginsel, mede aan de grondslag van een pijnlijke kloof tussen de wereld van het strafrecht en de belevingswereld van zijn burgers. Deze kritiek gaat wel uit van een dubbele veronderstelling. *Ten eerste* zou de sterk gevoelsmatige contextbetrokkenheid van burgers elke persoonlijke en gevoelsmatige betrokkenheid op abstracte begrippen (legaliteit) en abstracte delictomschrijvingen uitsluiten. *Ten tweede* zou diezelfde contextgevoeligheid van burgers ook elke loyaliteit ten aanzien van inherente met het legaliteitsbeginsel verweven idealen en waarden uitsluiten.

In wat volgt zou ik alvast deze twee veronderstellingen willen betwijfelen aan de hand van een reflectie op de eigenheid van literaire verbeelding. Ik laat mij hier grotendeels leiden door de analyse van M. Nussbaum, zoals neergeschreven in haar fascinerende boek *Poetic Justice*.

Kenmerkend voor de structuur van elke roman is *vooreerst* dat ze – en hier verschilt een roman van een rapport, een historisch werk, of het feitenreelaas in een vonnis of arrest – niet beschrijft hoe de dingen gebeurd zijn, wie wat heeft gedaan en wat heeft plaatsgevonden. Een romanschrijver vertelt en verbeeldt wat zich niet heeft voorgedaan, maar wat had kunnen gebeuren. De uitdaging van een romanschrijver bestaat er niet meer in getrouw het feitelijke leven van een bepaalde reële persoon te beschrijven, maar een persoon met zijn emoties, gedachten en handelingen op zodanige wijze te verbeelden dat hij mogelijkwijze had kunnen bestaan.

Een treffend voorbeeld om dat laatste tastbaar te maken, is de sombere roman van de Amerikaanse cultschrijver P. Auster, *In the Country of Last Things*.⁸ De auteur beschrijft er het dagelijkse leven van een aan dood en destructie overgeleverde stad. De auteur betracht hier geen getrouwe weergave van een stadsleven zoals het zich ooit in de geschiedenis, in tijden van rampspoed heeft voorgedaan. Zijn ambitie is hier net het onwaarschijnlijke

8 P. Auster, *In the Country of Last Things*, London: Faber & Faber 1992. Zie ook E. Claes, *Leven zonder regels? Over: Paul Auster, In the Country of Last Things*, in: W. Witteveen & S. Taekema (red.), *Verbeeldingsmacht. Wat juristen moeten lezen*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2000, p. 73-79.

zo waarschijnlijk mogelijk te maken. Austers stadsbeeld, een donker visioen, is een collage van allerlei onvoorstelbare, bijzonder gruwelijke tafereelen: slachterijen waar menselijke lijken aan de haak hangen en als konijnen worden gestroopt, collectieve zelfmoordrituelen, et cetera. De lezer wordt er meegevoerd naar een onwaarschijnlijk wrede wereld, die wellicht totaal vreemd is aan de zijne, maar die hem op zijn stoel houdt omdat die wereld net behoort tot het rijk der mogelijkheden.

Een dergelijk inzet, het waarschijnlijk maken van het onwaarschijnlijke, heeft ook belangrijke consequenties voor de verhouding tussen de roman en haar lezer. De lezer wordt geconfronteerd met een kunstmatige setting en ingebeeelde personages, waarbij het samengaan van fictie met de plausibiliteit van dat fictieve gebeuren hem het gevoel geeft dat dit verhaal en datgene wat het personage overkomt, *ook hem* had kunnen overkomen. Dat laatste, en dat is belangrijk, brengt de lezer dan in een positie van sterke empathie met de romanpersonages. De plausibiliteit van de roman maakt dat de lezer, vanuit een vaak verschillende achtergrond en een verschillend levensverhaal, zich toch diep met de gevoelens, twijfels, angsten en agressies van de romanpersonages kan identificeren. Dat laatste speelt ook zeer sterk in P. Austers *In the Country of Last Things*. In de hoedanigheid van de ik-verteller voert Auster zijn hoofdpersonage op. Ze heet Anna Blume, komt uit een andere stad en heeft zich zelf ingescheept naar de stad van de laatste dingen, op zoek naar haar vermiste broer, een journalist. Het is doorheen het relaas van dit ik-personage, doorheen haar levensverhaal, dat de lezer mee de stad der laatste dingen verkent. De lezer wordt door dit vertellersperspectief in een positie geplaatst waarin hij tot diepe empathie wordt gebracht met de angsten en depressies van het hoofdpersonage, met haar overlevingswil, haar observaties en haar gedrevenheid om haar eigen ervaringswereld te begrijpen en te duiden.

In een roman wordt de lezer met zijn eigen achtergrond, zijn eigen gevoelswereld gemobiliseerd om in de huid te kruipen van het hoofdpersonage. Hij wordt uitgenodigd om mee te gaan in hoe het voelt allerlei niet gebeurde feiten te ervaren, hoe het voelt te leven in een door de romanschrijver geschetste sociale context die de lezer vaak totaal vreemd is. In de hoedanigheid van de empathische toeschouwer, wordt de lezer echter – en dat is *een tweede* belangrijk punt – vaak in een tegelijk sterk gevoelsmatige en sterk reflexieve positie geplaatst. Via het fictieve hoofdpersonage, en de identificatie met de wijze waarop dat hoofdpersonage de door de schrijver verzonnen omgeving ervaart en er gevoelsmatig op reageert, wordt de empathische lezer heel sterk geconfronteerd met zijn eigen overtuigingen, idealen en aspiraties. De structuur zelf van het romangenre, de fictieve maar plausible context en personages, verleiden de lezer ertoe zich los te

weken van zijn eigen impliciete gevoelens en aspiraties. De literaire verbeelding in de roman reikt hem een perspectief aan om enerzijds sterk betrokken te blijven op de concreetheid van het verhaal, maar anderzijds tegelijk, in een soort van neutrum, zonder enige dwang tot handelen en in het plezier van het lezen, over zijn eigen idealen en waarden na te denken, om ze in herinnering te brengen en er zich tegenover te plaatsen.

Opnieuw kan de roman van Auster hier als voorbeeld dienen. Doorheen de belevingswereld van Anna Blume, wordt de lezer in een positie gebracht waarin zijn aandacht aangezogen wordt door de specifieke context waarin het hoofdpersonage en haar medebewoners moeten zien te overleven: een institutie- en wetteloze samenleving waarin alle basale voorzieningen één voor één dreigen weg te vallen. De lezer wordt ook heel scherp geconfronteerd met de concrete weerslag van die context op de gevoelens, verlangens, vermogens en noden van die stadsbewoners, omdat het hoofdpersonage, Anna Blume, probeert die gevoelens voor zichzelf te duiden en onder woorden te brengen. Zo wijst Anna Blume haar lezer aan wat het nu eigenlijk concreet betekent te leven in een aan chaos en destructie overgeleverde stad. Wie denkt zijn dagelijkse handelingen te kunnen afstemmen op routine en zijn handen te kunnen vrijhouden voor meer verheven zaken, is er een vogel voor de kat. Niemand kan zich die vrijheid nog veroorloven. Er is geen enkel vast pad waarop men kan vertrouwen. Wie wil overleven moet op zijn hoede zijn. Hij moet in staat zijn om op elk moment onverhoeds fysiek gevaar te ontlopen of af te weren. Dat fysieke gevaar komt nu eens van de putten en stenen op straat, dan weer van het wisselvallige weer, maar vooral van de ontmenselijke ander die in zijn overlevingsstrijd elke leefregel heeft overboord gegooid. De burgers van het land van de laatste dingen zijn in de greep van het onbeheersbare. Zij hebben geen enkele positie van verweer. Zij hebben niemand tot wie ze zich kunnen wenden, omdat de staat machteloos is. Regimes wisselen voortdurend en beslissingen van de ene regering worden snel 'overruled' door een andere. Maar de onmacht van de staat is tegelijk een verschijningsvorm van haar macht. De overheid is op geen enkele manier aanspreekbaar, want ze is op geen enkele plaats lokaliseerbaar. Niemand weet waar, hoe en waarom beslissingen worden genomen. Men ondergaat of hoort enkel de effecten ervan: gebouwen die vernietigd worden, muren die worden opgetrokken, mensen die worden opgepakt en waar niemand nog een woord van hoort. Niemand identificeert deze veranderingen als uitkomst van bestuurs-handelingen waarvoor goede of slechte redenen bestaan, maar als gebeurtenissen waarvan men de speelbal is, waaraan men gelukkig ontsnapt of waardoor men pijnlijk wordt getroffen.

Doorheen de poging van het hoofdpersonage om de weerslag van haar context op haar leven in te schatten, komt de lezer tot het meer algemene, maar snijdende besef dat de afwezigheid van wetten, van stabiele overheden en

van stedelijke voorzieningen de burger in een voortdurende staat van alertheid brengt. Maar die alertheid ontnemt mensen de mogelijkheid om überhaupt nog te kunnen handelen. Zelfs in de meest gewone omstandigheden, zo vertrouwt het hoofdpersonage haar lezer toe, weet niemand nog de juiste geplogenheid te vinden. 'Faced with the most ordinary occurrence, you no longer know how to act, and because you cannot act, you find yourself unable to think.'⁹

Belangrijk hierbij is dat Austers *In the Country of Last Things*, als roman, heel scherp aantoonde hoezeer het verhaal de lezer tegelijk in een sterk emotionele en reflexieve positie brengt. De denkbeeldige confrontatie met de implicaties van een aan chaos overgeleverde stad op de ervaringswereld van haar burgers, maakt heel wat gevoelens en aspiraties wakker bij de lezer en stelt hem tegelijk in staat over die gevoelens te reflecteren. De lezer wordt vanuit zijn concrete betrokkenheid op het levensverhaal van Anna Blume tegenover een meer algemeen gevoel geplaatst. Dat gevoel kan hij nu ook scherp articuleren als de meer algemene overtuiging dat het onmenselijk en mensenwaardig is burgers in een context te plaatsen waar geen regels en voorzieningen zijn, omdat dan de mens het vermogen wordt ontnomen om überhaupt te kunnen handelen. Omgekeerd betekent dit dat diezelfde lezer vanuit diezelfde empathie voor het levensverhaal van Anna Blume, op de sterk gedreven, maar wel *abstracte* overtuiging uitkomt dat de mens zijn waardigheid ontleent aan zijn capaciteit tot handelen. Opdat dit vermogen van elke individuele burger tot handelen niet compleet zou verloren gaan, dient het samenleven van mensen te worden geleid door normen die dat samenhandelen minimaal kunnen oriënteren.

Waar zijn we gekomen? Een bezinning over het literaire proces, in nauwe dialoog met de hierboven besproken roman van P. Auster, heeft ons alvast tot het volgende centrale inzicht gebracht. Het romangenre, omdat het de ambitie heeft fictie en verzinzel geloofwaardig te maken, heeft de lezer in een empathische positie geplaatst van waaruit hij in een sterke emotionele betrokkenheid op de concrete context en de concrete personages van het verhaal, tegelijk wordt verleid zijn emoties en de daarin verweven algemene overtuigingen en opvattingen over menselijkheid en mensenwaardigheid op een meer abstract niveau te articuleren. Dat centrale inzicht in de literaire verbeelding van de lezer is van een cruciaal belang in onze poging de kritiek op het abstracte en voor zichzelf gewaardeerde legaliteitsbeginsel in het strafrecht te weerleggen. Deze kritiek berust, zo hebben we reeds gezegd, op twee vooronderstellingen die nu minstens op grond van genoemd inzicht uiterst problematisch blijken te zijn.

9 Auster, *In the Country of Last Things*, p. 20.

De meerwaarde van enig inzicht in het literaire proces, is er *vooreerst* in gelegen dat de betrokkenheid van mensen op een concrete context, geenszins een betrokkenheid op abstracte overtuigingen en het articuleren van abstracte begrippen uitsluit. De positie waarin de lezer bij het schrijven van een roman wordt geplaatst, wijst juist aan dat mensen, tenminste wanneer ze op hun literaire verbeelding worden aangesproken, diep bewogen kunnen zijn door een concrete context en van daaruit juist worden aangezet om bepaalde gevoelens en overtuigingen op een zeer abstract niveau te tillen. De meerwaarde van enig inzicht in de eigenheid van het romangenre, komt er, *ten tweede*, op neer dat de betrokkenheid op een concrete context en de gevoeligheid voor gevalsgebonden overwegingen ook niet geheel uitsluiten dat mensen aan bepaalde overtuigingen een waarde op zich toekennen. De positie waarin de lezer bij het schrijven van een roman wordt geplaatst, wijst juist aan dat mensen, tenminste wanneer ze op hun literaire verbeelding worden aangesproken, een sterk *intrinsieke waarde* kunnen hechten aan abstracte overtuigingen. Meer in het bijzonder gaat het om de overtuiging dat het *'in se'* onrechtvaardig is institutionele condities te scheppen waarin personen de mogelijkheid wordt ontnomen om 'überhaupt' te handelen, en om het centrum van hun handelen ('centers of agency') te zijn.

4 Legaliteit en literaire verbeelding in het strafrecht

De meerwaarde van een reflectie op het literaire ligt er dus in dat ze de twee aan de kritiek op het strafrecht ten grondslag liggende vooronderstellingen stevig aan het wankelen brengen. Maar er is meer. Aan een reflectie op het literaire kan de penalist nu heel wat argumenten ontlenen om burgers en hun intellectuele pleitbezorgers, de sociale wetenschappers, ervan te overtuigen dat het wel zin heeft om vast te houden aan een abstract en op zich zelf gewaard legaliteitsbeginsel in het strafrecht. Immers, uit de destabilisering van de zonet genoemde vooronderstellingen, volgt tevens dat de kritiek op het abstracte en voor zichzelf gewaardeerde legaliteitsbeginsel aan het wankelen wordt gebracht.

Het is dus helemaal niet zo dat individuen vanuit hun gevoeligheid ten aanzien van de dagelijkse concrete praktijk onmogelijk op een gedreven en gemotiveerde wijze respect zouden kunnen opbrengen voor het abstracte legaliteitsbeginsel. Minstens vanuit het standpunt van de lezer en binnen het kader van de literaire verbeelding, dat toont ons juist de roman van P. Auster, kan een lezer zich enerzijds perfect inleven in de concrete context van een wetteloze samenleving en de concrete weerslag op de zelfervaring van Anna Blume. Maar anderzijds kan hij juist daardoor worden aangesproken om een aantal sterk context-overschrijdende intuïties moeiteloos

en zonder weinig rechtsdogmatisch vernuft te conceptualiseren, intuïties die juist de harde kern van het legaliteitsbeginsel uitmaken.

Daarnaast is het ook helemaal niet zo dat individuen vanuit hun contextgevoeligheid geen enkele reden zouden hebben om de interne, niet-instrumentele waarde van het legaliteitsbeginsel te erkennen. Minstens de romanlezer van Paul Austers *In the Country of Last Things* zal juist door een diepe empathie met het hoofdpersonage en haar perikelen, gevoelig worden voor de inherente, niet-instrumentele waarde van een beginsel van legaliteit. Trouw aan legaliteit verwijst dan naar de eerbiediging van het gelijke recht van eenieder op *minimale condities* die *beletten* dat justitiabelen *elke bekwaamheid om in een klimaat van zelfvertrouwen te handelen zouden verliezen*. Dat recht op die minimale condities vertaalt zich in het recht van eenieder op normen die een minimale *gedragsoriënterende functie* ten voordele van de justitiabelen vervullen. Het vertaalt zich in de plicht van de overheid om stabiele verwachtingspatronen te scheppen tussen justitiabelen die een minimum van wederzijds vertrouwen tot stand brengen.

Dat een reflectie op het specifiek literaire van een roman als *In the Country of Last Things* tastbaar maakt hoezeer het zinvol blijft de abstracte en niet-instrumentele dimensie van legaliteit ernstig te nemen, impliceert echter nog geen terugkeer naar het klassieke legaliteitsbeginsel, zoals het ten grondslag lag aan de hierboven besproken vonnissen inzake verkrachting en illegale hulp aan vreemdelingen.

Neem nu bijvoorbeeld de uitspraak van de Brugse correctionele rechtbank van 24 april 1997. Een reflectie op het specifiek literaire in de roman van Paul Auster helpt de penalist in te zien dat de vervreemdende werking karakter van het door de gehanteerde legaliteitsbeginsel niet voortvloeit uit haar abstracte en niet-instrumentele status, maar wel uit een verkeerde abstracte duiding van de harde kern van dat beginsel. *In the Country of Last Things* onthult ons namelijk dat het respect van de strafrechter voor de strafwet niet samenvalt met de weergave van de oorspronkelijke wil van de wetgever, zoals die blijkt uit de voorbereidende werken. 'Le noyau dur' van het legaliteitsbeginsel in strafzaken ligt voor het grootste deel in de waarde die een moderne samenleving hecht aan *het vermogen van eenieder om onder minimale condities van vertrouwen en zelfvertrouwen te kunnen handelen, en bijgevolg aan het vermogen van eenieder om in rechtsnormen een basale houvast en gedragslijn te kunnen ontdekken*. Op de strafrechter rust dan, overeenkomstig de harde kern van de legaliteit, het verbod de strafwet op een zodanige manier te interpreteren dat de wet daardoor elke minimale gedragsleidende betekenis verliest.

Door zich eenzijdig vast te klampen aan het gezag van de rechtsleer en door de term 'afwezigheid van toestemming' zo restrictief mogelijk uit te leggen, schendt de Brusselse correctionele strafrecht de harde kern van het legali-

teitsbeginsel. Met het straffeloos maken van een seksuele interactie die enkel onder initiële toestemming begon en waarbij de anale penetratie met geweld werd afgedwongen, destabiliseert de strafrechter het vermogen van het slachtoffer, en met haar van elke justitiabele, om in strafwetten, zoals het misdrijf van verkrachting een basale houvast te kunnen ontdekken. Door een dergelijke uitleg dreigt de strafwet elke gedragleidende betekenis te verliezen. Hierdoor wordt het voor de burger onmogelijk gemaakt om zelfs maar een minimum aan gedragslijn in het optreden van de strafrechtelijke overheden te herkennen.

Iets gelijkaardigs geldt voor de uitspraak van de Brugse rechter in het geval van illegale hulp aan een vreemdeling uit liefde. Bij nader inzicht is deze uitspraak geen illustratie van de onophefbare kwetsbaarheid van legaliteit in strafzaken, maar wel van een ontoereikende exegetische *conceptie* van legaliteit in strafzaken die volledig is afgesneden geraakt van haar harde, ethische kern. Door krampachtig te pogen de oorspronkelijke wil van de wetgever te reconstrueren, komt de Brugse rechter tot een uitleg van artikel 77 lid 2 van de Vreemdelingenwet die de 'noyau dur' van het legaliteitsbeginsel schendt, omdat deze uitleg de minimale gedragsoriënterende betekenis van de term 'humanitaire overwegingen' miskent. Want toegegeven, elke justitiabele moet toch aan deze term het vertrouwen kunnen ontlennen dat minstens hulp uit liefde vanwege de partner van een illegale vreemdeling buiten het bereik van het strafrecht valt.

5 Slotbedenking

Tegen het voorgaande zou nu, tot slot, de volgende bedenking kunnen worden gemaakt. Misschien is er binnen de literaire verbeelding wel een verbindingsweg mogelijk tussen de wereld van het concrete en van de instrumentele waarden, enerzijds, en de wereld van het abstracte en van de niet-instrumentele waarden op zich, anderzijds. Misschien kan een individuele persoon, als *lezer* van Paul Austers *In the Country of Last Things*, vanuit een concrete gevoeligheid voor een particuliere fictieve context, het belang van het abstracte en niet-instrumentele legaliteitsbeginsel onderkennen. Maar daarmee is nog niet gezegd dat individuen dit kunnen in hun hoedanigheid van *burgers*.

Deze opwerping zou ter afronding van deze bijdrage op een volgende wijze kunnen worden geneutraliseerd. Dat de positie van de lezer en die van de burger niet dezelfde is, wijst er inderdaad misschien op dat de betrokkenen in een delict zich niet automatisch in een positie bevinden van waaruit ze intuïtief toegang hebben tot de abstracte betekenis van strafrechtelijke begrippen en beginselen. Maar dit neemt niet weg dat een individuele burger mede door *literaire opvoeding* het vermogen kan ontwikkelen om zijn

concrete, soms traumatische, gevoelens in het perspectief van zijn verbeeldingskracht en zijn fictieve gevoeligheden te plaatsen. De meerwaarde van literatuur ligt dan in haar educatieve opdracht om de burger ertoe uit te nodigen de diepe betekenis van het strafrecht te ontdekken.

Summary

In this contribution the author wants to dissociate himself from the common view that storytelling and literary imagination are opposed to abstract legal thinking by means of legal concepts and legal principles. Departing from the undeniable gap between the technicalities of the criminal law, on the one hand, and the concrete experiences, feelings and wants of victims and offenders, on the other hand, the paper tries to show that legal provisions defining a criminal wrong and abstract legal concepts like the principle of criminal legality need not be insulated from daily life experience. Through Paul Auster's novel *In the Country of Last Things* evidence is given for the thesis that literary imagining by its very nature can help us to get fully engaged with the deeper meaning of an abstract concept like the principle of criminal legality.